

כד. ט"ו בשבט

ט"ו בשבט ידוע כיום חג לאילנות, ובהגדרה מדויקת יותר - ראש השנה לפירות האילן. מעבר למשמעויות ההלכתיות של יום זה, הוא מבטא את הקשר לאדמה ולארץ ישראל. בפרק זה נבחן את ההשלכות ההלכתיות ליום זה, נעייין במחלוקת קדומה מתי יש לציין מועד זה ובמשמעותה.

ראש השנה לפירות האילן

לתאריך ט"ו בשבט יש השלכה הלכתית הנוגעת לדיני מעשרות. יום זה קובע האם יש חובה להפריש מעשר שני או מעשר עני, כדברי הרמב"ם:

באחד בתשרי הוא ראש השנה למעשר תבואות וקטניות וירקות, וכל מקום שנאמר ראש השנה הוא אחד בתשרי, ובט"ו בשבט הוא ראש השנה למעשר האילנות, כיצד? תבואה וקטניות שהגיעו לעונת המעשרות לפני ראש השנה של שלישיית אף על פי שנגמרו ונאספו בשלישיית מפרישין מהן מעשר שני, ואם לא באו לעונת המעשרות אלא לאחר ראש השנה של שלישיית מפרישין מהן מעשר עני, וכן פירות האילן שבאו לעונת המעשרות קודם ט"ו בשבט של שלישיית, אף על פי שנגמרו ונאספו אחר כן בסוף שנה שלישיית מתעשרין לשעבר ומפרישין מהן מעשר שני, וכן אם באו לעונת המעשרות קודם ט"ו בשבט של רביעיית אף על פי שנגמרו ונאספו ברביעיית מפרישין מהן מעשר עני, ואם באו לעונת המעשרות אחר ט"ו בשבט מתעשרין להבא. (הלכות מעשר שני א, ב)

הרמב"ם מגדיר את זמן חיוב המעשר לאור הגעה לעונת המעשרות. מה היא עונת המעשרות?

אי זו היא עונת המעשרות, משיגיעו הפירות להזריע ולצמוח הכל לפי מה שהוא הפרי, כיצד התאנים משיעשו רכים עד שיהו ראויים לאכילה אחר כ"ד שעות משעת אסיפתן, הענבים והבאושים והם הענבים הדקים המדבריות משיראה החרצן שלהם מבחוץ, הרמונים משימס הפרח שלהן בין האצבעות ויצא ממנו מים, התמרים משיפתחו כשאור... (ב, ה)

לפי גישת הרמב"ם הגדרת זמן חיוב מעשר קשורה לזמן בו הפרי ראוי לאכילה. שיטה שונה סוברת שהגדרת זמן חיוב המעשר נקבעת לפי זמן החניטה (תחילת היווצרות הפרי), שהוא מוקדם לשלב שבו הפרי הגיע לגודלו הסופי והבשיל לפי שיטת הרמב"ם. כשיטה זו כתב תוספות כסיכום לסוגיות העוסקות בנושא במסכת ראש השנה:

הא מילתא דפשיטא דבכל דוכתי בין למעשר בין לשביעית אילן בתר חנטה, ירק בתר לקיטה.
(ראש השנה טו, א ד"ה 'שאין לך דבר')

השלכה הלכתית נוספת לט"ו בשבט נוגעת למנין שנות ערלה:

... נמצאת למד שהנוטע מ"ד יום קודם ראש השנה עלתה לו שנה, ואעפ"כ אין פירות הנטיעה הזאת מותרות בערלה אלא ברביעית עד ט"ו בשבט שהוא ר"ה לאילנות.

כיצד הנוטע אילן מאכל בט"ו באב משנה עשירית ביובל, הרי הוא בתוך שני ערלה עד ט"ו בשבט משנת י"ג, וכל מה שיוציא האילן בתוך זמן זה הרי הוא ערלה אף על פי שנגמרו לאחר כמה ימים ומט"ו בשבט משנת י"ג ביובל עד ט"ו בשבט משנת י"ד הוא נטע רבעי, וכל מה שיוציא בתוך זמן זה הרי הוא רבעי וצריך פדיון...
(הלכות נטע רבעי ט, ט-יא)

פירות הדר

זמן עונת המעשרות שונה בין פירות וירקות - ט"ו בשבט הוא ראש השנה לאילנות, אך ביחס לירקות תחילת השנה היא בא' בתשרי והזמן הקובע את דינם לעניין מעשרות הוא זמן הלקיטה. יוצא מן כלל הפירות הוא האתרוג, כדברי הרמב"ם:

הירק בשעת לקיטתו, והאתרוג אפילו היה כפול קודם ר"ה ונעשה ככר בשביעית חייב במעשרות כפירות ששית, ואפילו היה ככר בששית הואיל ונלקט בשביעית הרי הוא כפירות שביעית, ומתעשר כפירות ששית להחמיר. (הלכות שמיטה ויובל ד, יב)

וכן האתרוג בלבד משאר פירות האילן הרי הוא כירק והולכין אחר לקיטתו בין למעשר בין לשביעית, כיצד אם נלקט בשלישית אחר ט"ו בשבט מפרישין ממנו מעשר עני אף על פי שנגמרה בשנייה וכן אם נלקט ברביעית קודם ט"ו בשבט מפרישין ממנו מעשר עני, נלקט ברביעית אחר ט"ו בשבט מפרישין ממנו מע"ש. (הלכות מעשר שני א, ה)

דין האתרוג שונה הואיל והוא גדל על רוב מים - לא על מי גשמים אלא על השקיה. דרך ההשקיה של האתרוג דומה לגידול ירקות ומכאן נובע הדמיון ההלכתי. בפסקה הבאה נעסוק בקשר שבין ט"ו בשבט והעובדה שהעצים גדלים ממי הגשמים.

מה הדין של שאר פירות ההדר? שאלה זו נוגעת לזמן הקובע לעניין הפרשת תרומות ומעשרות, דיני שביעית והלכות כלאיים. החזון איש הסתפק לגבי הלימון וכתב שיש להחמיר:

חוץ מן האתרוג דמחמירנן בו למיזיל בתר לקיטה ואם נכנס לשביעית יש בו קדושת שביעית ואסור במשומר, ואסור בסחורה וחייב בביעור, מיהו הרבה פוסקים חולקים, ואתרוג של מצוה יש ללקטו קודם ראש השנה ולא ליכנס בפלוגתא דרבוותא. וקרוב

הדבר דפירות לימון ותפוז¹ הן מינא דאתרוג וראוי להחמיר לדעת הר"מ.
(הלכות שביעית ט, יז)¹

לעומתו, כותב הרב טיקוצ'ינסקי להקל:

ואתרוג חלוק מכולם... ולענין שביעית אזלי ביה בתר לקיטה, שאם רק נלקט בשביעית נוהג בו דין שביעית. ולפיכך המהדרין - מהדרין לקנות אתרוג קודם ראש השנה של שביעית. תפוחי הזהב ואשכוליות ואפילו לימון, הגם שהם גדלים גם כן על כל מים כאתרוג - לא נראה להחמיר גם בהם כל חומרת אתרוג, ויש להקל ללכת בהם רק אחרי החנטה כשאר פירות האילן.²
(ספר השמיטה א, ד)

מתי חל ראש השנה לאילנות

נחלקו התנאים מתי חל ראש השנה לאילנות (משנה ראש השנה א, א); לדעת בית שמאי בא' בשבט ולדעת בית הלל בט"ו בשבט. הגמרא במסכת ראש השנה מסבירה את שיטת בית שמאי:

באחד בשבט ראש השנה לאילן. מאי טעמא? אמר רבי אלעזר אמר רבי אושעיא: הואיל ויצאו רוב גשמי שנה, ועדיין רוב תקופה מבחוץ. - מאי קאמר? - הכי קאמר: אף על פי שרוב תקופה מבחוץ, הואיל ויצאו רוב גשמי שנה.
(יד, א)

ומסביר רש"י "שכבר עבר רוב ימות הגשמים שהוא זמן רביעה ועלה השרף באילנות, ונמצאו הפירות חונטין מעתה". ומרחיבים תוספות ומסבירים את שיטת בית הלל לאור הטעם המובא לבית שמאי:

באחד בשבט מ"ט - מפרש נמי לב"ה כמו לב"ש, אלא קמא נקט דלמר זמן חניטתה של גשמי שנה זו באחד בשבט, ולמר בט"ו בשבט וכל החנוטים קודם זמן הזה היינו על גשמי שנה שלפני תשרי...

לאור דברי תוספות נראה שבית שמאי ובית הלל נחלקו במציאות, באיזה תאריך רוב גשמי השנה ירדו וממילא לאיזה שנה נחשבת החניטה³. ומסביר הטורי אבן:

הואיל ויצאו רוב גשמי שנה. פירשו התוס' דלב"ש זמן חניטת של גשמי שנה זו באחד בשבט ולב"ה בט"ו בשבט, וכל החנוטין קודם זמן הזה היינו על גשמי שנה שלפני תשרי... משמע מדבריהם הא דאמר ר"א הואיל ויצא רוב גשמי שנה, היינו משום דהחנוטין קודם שבט הוא על גשמי שנה שלפני תשרי. ולפ"ז ר"ה לאילן נמי תשרי

1. ראו בנושא זה בילקוט יוסף עמוד קכד ומעמוד רו.
2. וראו שם בהערה 5 שהוא מביא את שיטת הרב סלנט והרב קוק שהקלו בנושא.
3. וראו את סוגיית הירושלמי המקבילה במסכת ראש השנה א, ב.

הוא כמו בתבואה וזיתים, ושבט גילוי מילתא בעלמא הוא דהחנוטין קודם לו הוא על גשמי שנה שלפני תשרי. ולישנא דגמ' לא משמע הכי. (ראש השנה יד, א)

הטורי אבן מסביר שטעמם של בית שמאי נוגע לשאלה האם הפירות גדלים מימי השנה הקודמת או מימי השנה החדשה. כאשר השנה הקודמת והשנה החדשה הם לפי א' בתשרי, אך העובדה האם הפרי חנט לפני או אחרי א' בשבט היא סימן מאילו מים הפרי ניזון. וממשיך הטורי אבן ומסביר שיש טעם נוסף של יצאו רוב גשמים:

ועוד הא בירושלמי אמרין... אלמא תרי טעמי נינהו וגמרא דידן קיימי בשיטת ר' אילא שתלה הדבר בכבר יצא רוב גשמי השנה, ודלא כר"ז שתלה בעד כאן חין ממי שנה שעברה. והאי יצאו רוב גשמי שנה דקאמר היינו כדפירש רש"י שכבר עבר רוב ימות הגשמים שהוא זמן רביעה ועלה השרף באילנות ונמצא הפירות חונטים מעתה...

ידידי ערן הראל הציע הסבר לקשר שבין סיום ניצול מי השנה שעברה ותחילת יניקת מי השנה הבאה ובין הגדרת תרומות ומעשרות. התורה מתארת את ארץ ישראל כארץ אשר יש בה השגחה מיוחדת של הקב"ה על המים, כאשר עיני ה' נתונים מראשית השנה ועד אחרית השנה (דברים יא, י-יב). כלומר, ההתייחסות לגשמים היא שנתית והקב"ה דן את השנה האם תהיה גשומה או חלילה שחונה כבר מתחילת השנה, כמו שאומרת המשנה בראש השנה: "ובחג נידונין על המים".

בצורה דומה התורה מתארת את המעשרות היוצאות מהשדה שנה בשנה - המעשרות מתעשרים על בסיס שנתי וכל שנה לעצמה. שנת המעשר של כל גידול היא התקופה שבה גדל וצמח מתוך המים של שנת הגשמים הרלוונטית: ראש השנה לתבואה הוא בתשרי כי התבואה שגדלה בעל, גדלה על מי השנה שעברה. לעומת זאת, הירקות שגדלים על המים היומיומיים שהם מושקים, הולכים אחר הלקיטה. האילנות גדלים עד חודש שבט על מי שנה שעברה ולכן פירותיהם שחנטו לפני שבט, מתעשרים עם הפירות של שנה שעברה.

כתוצאה מכך, במקרה שלא הקפידו על הפרשת המעשרות חלילה, העונש קשור לגשם:

בעוון ביטול תרומות ומעשרות שמיים נעצרים מלהוריד טל ומטר... ואם נותנין - מתברכין, שנאמר: "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר... ובחנוני נא בזאת... אם לא אפתח לכם את ארובות השמים, והירקותי לכם ברכה עד בלי די". (שבת לב, ב)

חז"ל מביעים עיקרון ערכי ואמוני ביחס לתרומות ומעשרות שהפרשתן אינה רק פעולה טכנית כלכלית של תשלום מס מההכנסות. מדובר על פעולה של הבעת תודה והכרת הטוב, על הברכה הגדולה שהקב"ה נותן לנו - הגשמים ופירות היבולים. לכן חשוב לדייק ולהצמיד את תקופת המעשרות של כל גידול לעונת הגשמים הרלוונטית לו.

